

ԻՐԵՆՑ ՀԱՅ ԼԻՆԵԼԸ ՉԵՆ ԺԽՏՈՒՄ, ԲԱՅՑ ՇԱՏ ԵՆ ՁՈՒԼՈՒԵԼ, ՍՈՒՍՈՒԼՄԱՆ ԵՆ ԴԱՐՁԵԼ

Աքթան եղբայրները Մասունում մահմեդականացած բազմանդամ հայերի ընտանիքից են: Իրենց ընտանիքի պատմությունից դրուագներ պատմեցին Ստամբուլում, Ակօս թերթի խմբագրատանը, 2013 Նոյեմբերի 6ին: Եղբայրներից մեկը մահմեդական է, միսր՝ Թեքին Աքթանը վերջերս վերադարձել է քրիստոնեությանը:

Եղբայրների հետ պայմանաւորուել էինք հանդիպել Ակօս թերթի խմբագրատանը Ստամբուլի Բողազիչի Համալսարանում 2013ի Հոկտեմբեր 11-13ը տեղի ունեցած «Գոնֆերանս Իսլամացուած Հայերի Մասին» գիտաժողովի ժամանակ, որին որպէս ունկնդիր գալիս էին մասնակցելու բազմաթիւ-բազմաթիւ մահմեդական հայեր:

- Մենք Մասունից ենք, Գոմք⁹¹ գիւղից, այնտեղ, որտեղ եկեղեցի կայ: Դա շատ յայտնի գիւղ է, գտնուում է Մարաթուկ Մարի ճիշտ դիմացը: Մինչեւ 1915ի Ցեղասպանութիւն մեր պապերն այնտեղ են եղել: Շատ մեծ ընտանիք է եղել, բայց կոտորել են⁹²: 15ից յետոյ մեր պապերի եղբայրներից՝ հօրեղբօր տղաներ են., ով փրկուել է միքանիսը Հալէպ են գնացել: Ցետոյ, շատ յետոյ իմացել ենք, որ մեր գիւղացիներից ոմանք կարողացել են Գովկաս անցնել եւ հիմա Հայաստանում են ապրում: Բայց իմ պապը մնացել է: Մնացել են պապս, իր եղբայրներից մեկը ու մի քեռու աղջիկ: Մեր գիւղից նաեւ ուրիշ երեխաներ, բայց մեր ընտանիքից միայն այդ երեքը: Շատերը վեց-եօթ տարեկան են եղել, երեխաները: Որբացած երեխաները մնացել են հարեւանների յոյսին: Հարեւաններն էլ արաբ էին: Շեկօ աշիրէթի արաբներ: Նրանք իրենց տուն են տարել այդ երեխաներին: Միայն իմ պապը չէր, ուրիշ ընտանիքներից էլ են երեխաներ փրկուել: Չգիտեմ՝ արդեօք բոլորին են օգնել, բայց մեր գիւղում յետոյ մահմեդականացած շատ հայեր կային, ինչպէս իմ պապը: Բոլոր դէպքերում պապիս, իր եղբօրն ու քեռու աղջկան պահել են: Անունները փոխել են, իսլամ են դարձրել եւ պահել են: Իրենց պահողը Խալիլ աղայի ընտանիքն է եղել: Այդ ընտանիքը մերոնց է օգնել, այլ ընտանիք՝ ուրիշների է օգնել: Ճիշտ է՝ իմ պապը համեմատաբար մեծ է եղել: 1915ին իմ պապը 15 տարեկան է եղել, բայց իր եղբայրն ատլի փոքր է եղել: Պապս փախած է եղել կոտորածի օրը, յետոյ փոքր եղբօր համար է վերադարձել: Իմացել է, որ փոքր եղբայրը փրկուել է, մի արաբի ընտանիքում է, վերադարձել է եւ այլ երեխաների միջոցով լուր է տուել փոքր եղբօրը: Ինքը մի շաբաթ դաշտերում էր մնում: Մեր ընտանիքում

պատմում են, որ պապիս եղբայրն ամեն անգամ հաց ուտելիս իր բաժին հացը ծոցում պահում էր: Այդ տան կիներ նկատել է ու հասկացել է, որ ինչ որ մէկի համար է հացը պահում: Համոզել է երեխային խոստովանել, ասել է մենք ոչ մէկին չենք նեղացնի, եթէ պետք է մենք կ'օգնենք: Մի խօսքով պստիկը խոստովանում է, որ աւագ եղբայրը մի շաբաթ է դաշտում է, հացը նրա համար է պահում: Գնում բերում են նաեւ աւագ եղբորը, եւ երկուսն էլ այդ տանն են ապրում: Այդպէս երեխաներ շատ կային, եւ բոլորն իրար ճանաչում էին: Գիտէին իրենց հայ լինելը, բայց բոլորը մահմեդական էին: Շատ շուտ մոռացան հայերէնը: Համարեա բոլորն այնտեղ ամուսնացել են տեղի արաբ աղջիկների կամ տղաների հետ⁹³: Արդէն ամուսնանում էին իրենց աղաների ընտրութեամբ: Հաւանական է, որ աղան գուցէ երբեմն ընտրել է նաեւ հայ աղջիկ: Բայց մեծ մասամբ հենց իրենց տղաների կամ աղջիկների հետ էին ամուսնացնում: Բայց իմ տատը հայ էր: Պապս էլ, տատս էլ հայեր էին: Փրկուած հայ աղջիկ էր: Ես պապիս չեմ տեսել, բայց տատիս շատ լաւ եմ յիշում: Երբ որ շատ էի ջղայնանում ու տատիս հակաճառում էի, տատս ինձ ասում էր՝ դու ինձ մի՛ կոպտի, ես մի ծաղիկ եմ: Յետոյ եմ հասկացել ինչ է ուզում ասել՝ այսինքն ես մի փրկուած հայ եմ, միայնակ եմ:

- *Հայերէն գիտէ՞ր տատդ:*

- Այո: Նաեւ պապս: Չէ՞ որ պապս մի քիչ մեծ էր միւսներից, չէր մոռացել հայերէնը: Բայց այն ժամանակ վտանգաւոր էր հայերէն խօսելը, սովորաբար չէին խօսում: Ես սա պատմածով եմ ասում, ինքս չեմ տեսել: Բայց տատս ծեր էր եւ դեռ հայերէն գիտէր: Երբ որ իրեն ջղայնացնում էինք, փոքր երեխէք էինք, հայերէն հայիոյում էր, թէ անիծում էր չգիտեմ, բայց հայերէն բաներ էր ասում: 90-91 տարեկանում է մահացել, այդ տարիքին բնականաբար շատերը չեն հասել: Այն ժամանակ, երբ ես կարող էի տեսնել, արդէն մարդ չկար հայերէն խօսող: Բայց ո՛չ, Մարիամը կար մեր գիւղում, տատս Մարիամի հետ երբեմն հայերէն խօսում էր:

- *Իսկ հայրդ, մայրդ:*

- Հայրս ի՛նչ, նա արդէն հայերէն բոլորովին չգիտէր: Թեպէտ հայրն էլ, մայրն էլ հայ էին, բայց այն ժամանակ նրանք հայերէն չէին կարող խօսել, չէին համարձակուի: Իսկ մայրս արաբ է: Հայրս ու մայրս արաբերէն են խօսում:

- *Տատդ իրեն իսլա՞մ էր համարում, թէ՞ քրիստոնէայ:*

- Նամագ անում էր, բայց դէ ի՛նչ ասեմ, գուցէ ինքն իր ներսում քրիստոնէայ էր: Հաւանաբար ինքն էլ չգիտէր: Բայց բոլորի համար ինքը մահմեդական էր: Գիւղում ընդհանրապէս այդ հարցերը չեն խօսուել, չեն քննարկուել: Յետագայում, արդէն երկրորդ սերնդում, տարբերութիւն չկար: Գիւղում բոլորը նոյնն էին, թէ՛ ամուսնութեան հարցերում, թէ՛

յարաբերութիւններում: Ես արդէն փաստացի երրորդ սերունդն եմ: Հայրս է ծնունդ, մայրս է ծնունդ, մեծացել են, յետոյ մենք ենք ծնունդ: Բայց նոյնիսկ մենք բոլորս միմեանց ճանաչում ենք՝ ովքեր են հայերը: Համարեա ամբողջ Սասունում ենք ճանաչում: Մէկը քրդական ընտանիքում է մեծացել, մէկը արաբական, բոլորը մահմեդական, եւ միշտ միմեանց ասում էին՝ ով է հայկական ծագումով: Հայրս, որ հիմա 80 տարեկան է, բոլորին ճանաչում է:

- Իսկ որեւէ քրիստոնեայ կա՞ր Գումրում:

- Գուցէ տարեցների մեջ եղել է, բայց չեն ասել: Կարելի է ասել, որ ո՛չ, Գումրում քրիստոնեայ չկար: Բայց եկեղեցի կար: Ընդհանրապէս մինչեւ յիսունականները կարծեմ չէին խօսում իրենց հայ լինելու մասին: Բայց 1950ին իմ հայրը գնում է Հալէպ եւ հանդիպում է իր քեռի Խաչատուրին: Խաչատուր քեռին 1950ից արդէն գնալ-գալ է ունեցել մեր գիւղ, կապն արդէն վերականգնել է: Նա բոլորին շատ լաւ գիտեր, 80, 90% ճշտութեամբ ասում էր ովքեր են հայ, ովքեր չէ, ինքը բոլորին գիտեր:

- Հայերին գիւղի արաբները հա՞յ էին համարում:

- Երեւի, որովհետեւ *ֆըլա* էին ասում: Այսինքն՝ քրիստոնեայ: Բոլոր քրիստոնեաներին էին *ֆըլա* ասում՝ լինի հայ, ասորի, յոյն: Եթէ ինչ որ կոխ էր լինում, վեճ էր լինում՝ անմիջապէս ասում էր՝ էս *ֆըլա* է: Բայց սովորաբար եթէ լուրջ բաների համար էր վեճը լինում, օրինակ՝ երկու ընտանիքների միջեւ, միւսները չէին խառնում: Այսինքն ընդհանրապէս բախումնային չէին յարաբերութիւնները:

- Գումր գիւղից բացի ուրիշ ո՞ր գիւղերում են հայեր մնացել ձեր իմացածով: Երեխաներ, մեծեր...

- (Ջանում է յիշելով թուարկել գիւղերի անունները) - Քարթի⁹⁴, Մըշկնի⁹⁵, Ջամալա⁹⁶, Կոնգ⁹⁷, Նշտլիխ⁹⁸, Չխթնիխ⁹⁹, Տատանգ¹⁰⁰, Բընուլիգ¹⁰¹, Սարթինգ¹⁰², Արփի¹⁰³, Շնուղ¹⁰⁴, Պուգնոտ¹⁰⁵, Փշուտ¹⁰⁶... Էլի կան, շատ կան:

- Գիւղերից իւրաքանչիւրում ինչքա՞ն կը լինէին հայեր, - կէ՞սը, ասելի քի՞չ, ասելի շատ...

- Տարբեր են, բայց կէսը՝ չեմ կարծում: Աւելի քիչ: Շատերն արդէն Ստամբուլ տեղափոխուեցին: Տարբեր թաղամասերում են՝ Գում Կափը, Եղի Գուլա, Շիշլի, Քուրթուլուշ... Մեր գիւղում հիմա հազիւ հինգ-վեց ընտանիք կայ: 90%ը հիմնականում մուսուլման էին, մեր ընտանիքն էլ էր այդպիսին: Իրենց հայ լինելը չեն ժխտում, բայց շատ են ձուլուել, մուսուլման են դարձել: Ճիշտ է, նամագ չենք անում մեր ընտանիքում, մզկիթ էլ չենք գնում, բայց ոչ էլ եկեղեցի ենք գնում: Բայց երիտասարդութեան շրջանում կրօնին վերադարձ կայ: Կրօնը սկսել է կարելորդ նկատուել: Շատերը մոլեռանդ մահմեդական են դառնում, ոմանք էլ քրիստոնեայ են դառնում, ինչպէս ես:

- *Ձեր պապը կամ հայրը ե՞րբ են ինքնութեան վկայական ստացել: Դուք, հաւանաբար, չէք յիշի, բայց գուցէ իրենից լսած լինէք: Եւ ի՞նչ է այնտեղ գրուել՝ ինքն ու մ՝ զաւակն է, ովքե՞ր են իր հայրը, մայրը:*

- Սասունում յատուկ գնացել եմ, որ նայեմ, արխիւները նայել եմ՝ ոչ մի թուղթ չկայ: Մտածում եմ, որ Անկարայում կը լինի: [19]24 թուականին որ լատինատառ է դարձել լեզուն, եթէ անգամ լինէր արաբական է լինելու, օսմաներէն: Անկարայում կայ, բնականաբար, ցոյց չեն տալիս, բայց անպայման կայ, որովհետեւ միշտ կարողանում են բացայայտել նախնիների արմատները: Հենց որ մի բան է լինում՝ պետութիւնը երեսով է տալիս՝ հայ ես, չես կարող: Օրինակ՝ ոստիկան լինել չես կարող: Ասում են դու հայ ես, չես կարող: Եթէ արխիւր չկայ ինչպէ՞ս են իմանում: Մեր պետութիւնը անունները փոխած, մուսուլման դարձած հայերին անպայման գիտի, գիտի նաեւ Սասունի բոլոր հայկական գիւղերի հին անունները: Ճիշտ է, անունները հիմա փոխուած են, բոլորը թուրքական են դարձուած, բայց բոլորը շարունակում են հին անուններով խօսել: Այնտեղի տեղանունները, հիմա ճիշտ է՝ փոխուել է, Մուշում կամ Սասունում տեղանունները թուրքական են դարձել, բայց մէկ է՝ հին անունները օգտագործում ենք. Մունգուկ¹⁰⁷ ենք ասում, իսկ նոր անունը Մոյջա է, Գոմք ենք ասում, իսկ նոր անունը Մեշէլի է:

- *Հարցս այլ կերպ ձեւակերպեմ: Ձեր պապի ինքնութեան թուղթը, վկայականը տեսե՞լ էք: Այնտեղ ի՞նչ է գրուած, ինքը ու մ՝ որդին է: Կարող է, օրինակ, խալիլ աղայի անունը լինի գրած:*

- Ոչ, ոչ, իրենց հայրերի անուններն էին գրել: 1923ին, երբ որ թուրքական պետականութիւնը ձեւաւորուել է, Թուրքական Հանրապետութիւն է ստեղծուել, հին անունները փոխել են իրենք: Հօրս անունը բոլորը գիտէին Աղամ էր, բայց իրականում Արամ էր: Աղամը Գենջոյի որդին էր: Գենջօն ինքն հայրն էր: Այդպէս էլ գրուած էր՝ Գենջոյի որդի, իսկ Գենջոյի մասին գրուած էր՝ երմանի, հայ:

- *Ձեր ընտանիքում որեւէ հայկական սովորոյթ, որեւէ հայկական աւանդական ուտելիք, որեւէ հայկական տօն նշուել է, կամ՝ ձեր գիւղի հայերի մէջ սովորութիւն կա՞ր որեւէ մասնաւոր հայկական հաւաք ունենալ:*

- Դժուարանում եմ ասել: Իմ տարեկիցների մէջ հաւանաբար՝ ոչ: Բայց ոչ, կար: Մենք Նոր Տարին նշում էինք, բայց այն ժամանակ չգիտէինք, որ Նոր Տարի ենք նշում: Դա հիմա եմ հասկանում: Հիմնականում հայերով էին հաւաքում: Իրենց կանանց հետ, իհարկէ, արաբ կանանց: Յետոյ եթէ ինչ որ մէկը մահանում էր, կամ հարսանիքի ժամանակ, հայերով հաւաքում էինք, ոնց որ կանչած լինենք հայերին: Չգիտեմ դա սովորո՞յթ էր, թէ՞ բնական ստեղծուած մի վիճակ է, միմեանց օգնելու անհրաժեշտութիւն: Միշտ փորձում էինք ձեռքներիցս եկածն անենք միմեանց համար, եւ դա

մինչև հիմա պահպանուել է: Բայց իմ ընտանիքը Գոմքից տեղափոխուել է իմ ծնունդուց անմիջապէս յետոյ, Մուշ է տեղափոխուել: Ես Մուշում եմ մեծացել, գուցէ շատ լաւ չգիտեմ գիւղի սովորութիւնները: Դա 42 տարի առաջ է եղել, ես ընդամենը մի շաբաթական եմ եղել:

- *Քանի՞ երեխայ էիք այն ժամանակ:*

- Ինձնից յետոյ եօթը կայ, բայց ինձնից մեծն էլ կայ: Մենք տաս եղբայր ենք, եւ մի քոյր ունեմ: Մէկն այստեղ՝ Մտաւթուլում է ամուսնացած, մէկը Աղանայում է ամուսնացած, քոյրս Մասունում է ամուսնացած, մնացածը բոլորը Մուշում են:

- *Մուշ տեղափոխուել էք փաստօրէն 70ականներին: Ինչու՞ էք տեղափոխուել:*

- Հոգային վեճի պատճառով: Նոյն Շեկօ աշիրէթում երկու խմբեր կային: Այդ խմբերից մէկը եկել է հայրիկիս ասել է՝ այս հողը մեզ պիտի տաք: Դրանք մեր պապական հողերն են եղել, բոլորն էլ այդ մասին գիտէին: Այն ժամանակ թափուներ (կալուածաթղթեր - Հ.Ն.) չկային, բայց հիմա էլ կալուածաթղթեր չկան այնտեղ: Հայրս ասել է՝ ես փող կը տամ, բայց հողը չեմ տայ, սա իմ պապական հողն է: Չէ,- ասել են,- փողը չենք ուզում, հողը պիտի տաս: Հայրս չէր կարող իրենց դէմ կռուել: Գառավարութիւնը միշտ իրենց կողմն է լինում: Ճիշտ է, հայրս էլ մուսուլման էր համարում, բայց բոլորը գիտէին, որ հայ է: Արդէն հայկական ծագումը բաւական էր, որ իր դէմ լինէին: Հայրս էլ ասել է՝ հարամ լինի ձեզ ու թողել է դուրս է եկել: Գոմքի ներքեւի մասը մերն է, երեք ընտանիք կար այդտեղ, ներքեւի մասը բոլորը մերն է: Հիմա էլ որ գնաք հարցնէք, գիւղում բոլորը գիտեն, որ դրանք մեր հողերն են: Ջելիգի, Զելիգը հայկական ծառերի տեսակ է, Զելիգի ծառ է՝ ընկոյզի, մենք բոլորս գիտէինք, որ դրանք մեր ծառերն են: Նոյնիսկ շատ յետոյ, ինստուականներին, Հայաստանի մեր բարեկամները հենց այդ ծառերով են մեզ գտել: Իրենք էլ էին յիշում, որ իրենց պապի տան կողքը ընկոյզի ծառ կար՝ անունը մինովախ: Եւ հենց այդպէս էլ Գոմք են եկել, հարցուփորձ են արել, գտել են նոյն գերդաստանի ազգականներին, այսինքն՝ մեզ:

- *Քանի՞ մարդ այդ տարիներին գնաց Մուշ: Գոմքից քանի՞ սըր գնացին:*

- Մօտաւորապէս տաս ընտանիք: Բայց ընտանիքը 200-300 մարդ հաշուի: Մօտ չի լինի, եթէ ասեմ մեր ազգութիւնը հազար մարդ է:

- *Ձեր բոլոր ազգականներն այն ժամանակ Գոմքից գնացի՞ն:*

- Ոչ, հօրաքոյրերս չեն գնացել: Ամուսնացած կանայք մնացել են, բայց հիմնականում բոլորը դուրս են եկել: Դէ ծուռ ենք, չէ՞ որ կոխ անող ենք, ծուռ սասունցի են մեզ ասում, մենք եռլա գնացող չենք: Մեր կողքը հայիոյէլ, բան չկայ, կոխ կը լինի:

- *Ինչու՞ Մուշը ընտրուեց: Այսինքն՝ աւելի՞ հեշտ էր, ծանօթ մէկը կա՞ր, փողի՞ խնդիր կար, ինչու՞ հենց Մուշ գնացին ապրելու:*

- Քեռիս արդէն Մուշ էր տեղափոխուել, այնտեղ էր ապրում: Քեռուս առաջին կինը հայ է եղել, մահացաւ: Երկրորդ կինը արաբ է եղել: Նրանք ուրիշ աշիրէթից էին: Բայց բացի քեռուսցւ, իրականում շատ բան չգիտէին ծնողներս: Ոչ հայրս, ոչ մայրս դպրոց են գնացել. կրթութիւն չեն ստացել, ինչ որ գիտէին՝ Սասունն էր ու Մուշը: Ջահիլ էր հայրս: Հա, մէկ էլ Բիթլիս գիտէին: Հայաստանի մասին առհասարակ չգիտէին: Երբ որ արդէն Մուշում էինք ապրում, հայրս ռադիոյով քրդական երգեր էր լսում Հայաստանից: Ջարմանում էին, ասում էին՝ Էրմանիստան: Այն տարիներին Սասունից դուրս եկողները Բիթլիս ու Մուշ են գնացել: Յետոյ, շատ յետոյ նաեւ Ստամբուլ ու Եւրոպա են գնացել:

- *Հայրս ջահիլ էր՝ այսինքն ուզում էր ասել երիտասարդ էր:*

- Ոչ, ուզում եմ ասել՝ անգրագէտ, հասարակ, դպրոց չգնացած, կրթութիւն չստացած: Բայց այդքանի հետ՝ ամենաշատ իմացողն իմ հայրն էր: Մի բան որ լինէր՝ իրեն էին հարցնում, իրեն բոլորը յարգում էին, իրեն աղա էին ասում ու այնտեղի հայ ժողովրդին ինքն էր նայում: Շատերին ինքն է փրկել, միշտ պաշտպանում էր հայերին:

- *Ինչի՞ց է փրկել, ինչի՞ց կամ ումի՞ց է պաշտպանել, ի՞նչ վտանգ կար:*

- Հագուստ էր տալիս, իրենց ունեցուածքը պահում էր: Հայերին չէին թողնում կարգին հագուստ հագնել, ասում էին՝ հայերն ի՞նչ են, որ այդպէս հագնուեն: Այն ժամանակ, երբ որ Սիրիան Ֆրանսիայի ազդեցութեան տակ էր, հայրս գնում էր Սիրիա, գեղեցիկ հագուստ էր բերում հայերի համար: Նրանք, որ չունէին այդ հագուստը, ջղայնանում էին, նախանձում էին, ու չէին թողնում, որ հայերը հագնեն: Հայրս ո՞վ է, որ այսպիսի շորեր հագնի: Թուրքիան այն ժամանակ շատ աղքատ է եղել, նոյնիսկ միս չի եղել, շաքար չի եղել: Մուսուլմանները, բոլորն էլ աղքատ էին այն ժամանակ, ոչ մի բան չկար: Հայրս որ Սիրիայից գալիս էր՝ այդ ամէնը բերում էր: Հայրս շատ աշխատասէր էր, աչքի էր ընկնում, նրանք էլ ջղայնանում էին, նախանձում էին: Բայց միաժամանակ մեզ՝ հայերիս ատլի շատ էին վստահում: Նոյնիսկ աղջկան որ փախցնում էին, մինչեւ հարսանիք անելը տանում էին մի հատ հայի տունը յանձնում էին, ասում էին էս հայի տանը թող մնայ մեր հարսը: Իրենց եղբոր տուն չէին տանում, բայց հայի տուն տանում էին, ասում էին հայր կը պահի:

- *Լաւ, գնացին Մուշ: Իսկ Մուշում ի՞նչ միջավայր էր:*

- Օ, այն տարիներին այսպիսի հարցերի մասին չէին խօսում: Մեզ, իհարկէ, համարում էին Շեկօ աշիրէթի մարդիկ: Բայց եթէ մէկը յատուկ հարցնէր՝ կ'ասէինք, որ հայ ենք: Այդ տարիներին Մուշ շատերն էին տեղափոխուում՝ արաբ, քուրդ: Արաբերէն, քրդերէն էին խօսում: Յետոյ իմացում էր, որ հայեր են: Ոչ բոլորն, իհարկէ, բայց շատերի մասին ենք իմացել:

- *Վտանգաւոր չէ՞ր հայ լինելու մասին իմանալը:*

- Լախ՝ մենք նախկին հայեր էինք: Յետոյ՝ մեր սերնդի համար արդեն այդքան վտանգավոր չէր, մեր հայրերի սերնդի համար էր վտանգը: Նրանք վախենում էին: Եւ յետոյ՝ մեզ երբեք չէին հարցնում, բայց բոլորն էլ գիտէին: Մէկ է՝ չես կարող այդ լուրը թաքցնել: Մուշում կը լինի. Մասունում կը լինի որտեղ էլ լինի, միշտ իմանում էին, որ այդ երեխային վերցրել պահել են, որ դա հայի երեխայ է եղել: Չնայած այդ երեխաներն ամբողջովին ընդունում էին իրենց պահած ընտանիքների բարքերը, կենցաղը, լեզուն, եւ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Բայց հայ լինելը բոլորը գիտէին եւ գիտեն: Թաքցնել չեն կարող եւ անիմաստ էլ է:

- *Գոմքը Մարաթուկի ճիշտ դիմացն է, եւ Մարաթուկը ամենամեայ ուխտի օր ունի: Ձեր գիտացիները, ձեր ծնողներն այդ ուխտին գնու՞մ էին:*

- Այո, գնացել են, մատաղ են արել: Մենք շատ վստահ չենք, որովհետեւ մենք գիտում չենք ապրել, բայց կարծեմ գնում էին: Մի բան, որ հաստատ է, այն է, որ Փոշուտ¹⁰⁸ գիտում դեռ քրիստոնեայ հայեր կային մնացած, նրանք գալիս էին մեր գիւղի՝ Գոմքի եկեղեցին: Մեր գիւղի եկեղեցին սուրբ էր, բոլոր քրիստոնեաներն էին գալիս: Մինչեւ հիմա էլ գիտեն, որ ինքը սուրբ է: Դերագոմք են ասում այդ եկեղեցուն, որը նշանակում է Գոմքի եկեղեցի: Հայերին ում էլ ասում եւ Դերագոմք գիտի որ այդ եկեղեցին է: Մասունի բոլոր գիւղերից հայերը գալիս էին, մատաղ էին անում այդտեղ:

- *Դուք չէ՞ք յիշում, ե՞րբ էին գնում Մարաթուկ ուխտի:*

- Ես յիշում եմ, որ հայրիկիս քեռին Սիրիայից յատուկ գալիս էր Մարաթուկ գնալու համար: Ինքը չէ՝ որ շարունակել էր քրիստոնեայ մնալ: Բայց ես չեմ գնացել, չեմ յիշում: Հիմա կը զանգեմ հայրիկիս կը հարցնեմ: (Ջանգում է Մուշում գտնուող հօրը, հարցնում՝ *ե՞րբ է Մարաթուկի տօնը, ե՞րբ էին գնում մատաղներ անելու: Ինձ հաղորդում է հօր պատասխանը՝ Յուլիսի 15ին: Ես խնդրում եմ հարցնել՝ արդեօք դա Վարդավառի տօնին էր, կամ՝ հայրը լսել էլ է արդեօք Վարդավառ բառը եւ էթէ լսել է՝ ի՞նչ է այն նշանակում¹⁰⁹: Հարցնում է եւ ինձ հաղորդում պատասխանը՝ «հայրս ասում է՝ Վարդավառը մի սուրբ նահատակի անուն է: Ասում է՝ մեզ բացատրել են, որ Վարդավառը սուրբ նահատակի անուն է¹¹⁰»):*

- *Լաւ, ասացիր, որ Թեքինը վերջերս վերադարձել է քրիստոնէութեան: Ինչու՞ :*

(Թեքին) - Մերոնք հո կամաւոր չեն մուսուլման դարձել, մեզ ստիպել են: Մեր ընտանիքում միշտ խօսուել է այդ մասին, եւ ես միշտ երազել եմ քրիստոնեայ դառնալ: Միշտ սպասել եմ յարմար պահի:

- *Երբեւանի ց այդ միտքը յայտնուեց, քանի՞ տարեկանից սկսեցիր մտածել քրիստոնեայ դառնալու մասին:*

- Գերմանիայում էր, որ սկսեցի մտածել: Առհասարակ կարծում եմ իմ ողջ ընտանիքը պետք է վերադառնայ քրիստոնեությունը: Բայց մերոնք չեն համարձակվում: Ես մտածեցի, որ եթե ես առաջին քայլն անեմ, մերոնց համարձակությունը կը մեծանայ: Ես ուզում եմ, որ բոլոր իսլամացածները վերադառնան իրենց կրօնին:

- *Ձեր հայրը, մայրը, եղբայրները չե՞ն առարկել:*

- Այո, շատ: Նրանք բոլորն էլ դեմ են: Հիմա մեր ողջ ազգությունն է իմ դեմ դուրս եկել: Ասում են՝ դու մեզ հարուածի տակ ես դրել, մեզ կարող են նոյնիսկ սպանել: Վախենում են: Շուրջն իսկապես էլ սպառնալիքներ կան: Որոշակիորեն մեր ընտանիքի մասին չեմ ասում, առհասարակ եմ ասում: Հիմա քրիստոնեությունը վերադառնալու խօսակցությունները շատացել են, ուրեմն սպառնալիքներն էլ են շատացել: Ես դժուարությամբ մկրտուցեցի, այստեղ Ստամբուլում, պատրիարքն էլ չէր թողնում: Արամ Աթեշեանը¹¹ կտրուկ հրաժարուց մկրտելուց, ասաց իրաւունք չունենք, պետականորեն մեզ թոյլ չեն տալիս: Այդ օրը, որ եկեղեցի էինք գնացել, համարեա 200 մարդ կային այնտեղ: Եկել էին սասունցիներ, Մուշից, ուրիշ գիւղերից, բոլորն ուզում էին մկրտուել: Պատրիարքն ասում է՝ գնացեք ինքնութեան վկայական բերեք արխիւներից: Բայց արխիւ չկայ, վառուած են այդ արխիւները, արխիւ չկայ: Պատրիարքարանից վերջնական մերժեցին, ես էլ գնացի բողոքական քահանայի մօտ՝ Գրիգորի¹²: Նա էլ էր ձգձգում, բայց ես շատ յամառորեն պնդում էի: Նա ինձ մկրտեց: Հիմա ես ամեն Գիրակի գնում եմ պատարագի: Մինչև մկրտությունս գնացել էի Հայաստան, Օիծեռնակաբերդ, Էջմիածին, այնտեղ աղօթել էի: Հայաստանում շատ պտտուցեցի: Ամենուր հայերեն էին խօսում: Ես էլ շատ էի նախանձում: Ուրախանում էի ու նաեւ նախանձում: Ես արաբերեն գիտեմ, քրդերեն, թուրքերեն. հայերեն չգիտեմ: Բայց հայ եմ:

- *Իսկ Ստամբուլի հայկական համայնքը ձեզ ինչպե՞ս է ընդունում:*

- Մեզ ճանաչում են: Կամաց-կամաց կ'ընդունեն: Հիմա արդեն եղբայրս էլ է ուզում քրիստոնեայ դառնալ: Պատրաստում է:

- *Բայց հարազատները դեմ են:*

- Վախենում են:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ *Խմբ. Այս հատորով կը շարունակենք Հայկազեան Հայագիտական Հանդեսի ԼԳ. Հատորին մէջ այս նիւթով հրապարակումներու ծրագրեալ շարքը, խոստանալով որ ԼԵ. Հատորին մէջ եւս լոյս կ'ընծայենք նման բնոյթի նիւթեր, հուսկ՝ զանոնք առանձին հատորով հրատարակելու մտաւետեւորմով:*

² Անմէք Իսաէլ, Միշէլ Մարեան, *Երկխօսութիւն Հայկական Տաքուի Շուրջ*, Երեւան, 2010, էջ 70:

³ <http://www.armtimes.com/hy/read/24567>

⁴ Թուրքական քաղաքական հոռետորաբանութեամբ «թաքուն հայեր» արտայայտութիւնը կարող է վերաբերել բոլոր իսլամացած հայերին, այդ թւում՝ վերջնականապէս եւ անվերադարձ, նոյնիսկ մոլեռանդ իսլամացածներին:

⁵ Յապատում՝ Չանգուածային Լրատուական Միջոցներ բառակապակցութեան:

⁶ Անդրանիկ, *Տէրսիմ: Դանապարհորդութիւն եւ Տեղագրութիւն*, Թիֆլիս, Տպ. Մնացական Մարտիրոսեանի, 1900, էջ 64, 161-162. նաեւ՝ Գեորգ Հալաջեան, «Դերսիմի Հայերի Ազգագրութիւնը», հրատարակութեան պատրաստել եւ խմբագրել է Դ. Վարդումեանը, *Հայ Ազգագրութիւն եւ Բանահիւստութիւն*, Հտր. 5, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 33, 84, 249, 256 եւն. նաեւ՝ Գեորգ Ա. Երեւանեան, *Պատմութիւն Չարսանձագի Հայոց*, Պէյրութ, Տպ. Տոնիկեան, 1956, էջ 133:

⁷ Անդրանիկ, էջ 161-162:

⁸ Ալեւիներէն ասելով նկատի ունի զազայերէն կամ զազակի լեզուն, որն իրանական լեզուներից մէկն է եւ որով խօսում է Դերսիմի ու շրջակաների ալեւիների զգալի մասը:

⁹ Հալաջեան, էջ 257:

¹⁰ Տուեալ դէպքում՝ կրօնապետ: Տե՛ս՝ ծնթ. 55:

¹¹ Հալաջեան, էջ 254:

¹² Հալաջեան, էջ 33:

¹³ Անդրանիկ, էջ 161-162:

¹⁴ Հ. Խատատեան, «Հայ-Ալեւիական Սոցիալ-Կրօնական Միութեզը Դերսիմի Ալեւիների Ասանդագրոյցներում», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 2014, էջ 135-233:

¹⁵ Դզլբաշ, դզլբաշներ, կըզլբաշ - թուրքերէնով բառացի՝ «կարմրագլուխ»: ԺԵ.-ԺԶ.դդ. «կըզլբաշ» անուանում էր ակ-կոյունլուների պետութեան ներկայիս Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի յարակից տարածքներում քոչուոր, անասնապահութեամբ զբաղուող թրքալեզու ռազմական ցեղերի միաւորումը, ովքեր շիիզմի հետեւորդ էին եւ 12 իմամների պատուին 12 շերտ ունեցող կարմրագոյն չալմա էին կրում: 1502ի Մեֆեան Իսմայիլ Աը ակ-կոյունլուների պետութիւնը նուաճեց եւ ինքն իրեն Պարսկաստանի շահ հռչակեց կըզլբաշների օգնութեամբ, եւ իսլամի շիա ուղղութիւնը պետական կրօն յայտարարելով՝ յենում էր գլխաւորապէս կըզլբաշների վրայ: ԺԶ դարից սկսած, յատկապէս պարսկական տիրոջում, շիաներին յաճախ անուանել են նաեւ «կըզլբաշ»: Նախապէս էթնօ-լեզուական միաւորի հաւաքական անուն լինելով, «կըզլբաշ» բառն աստիճանաբար ձեռք է բերել կրօնական իմքի՝ շիիզմի հետեւորդների բնութագիր: Դրան զուգահեռ պարսկական տիրոջ մաս կազմող Կովկասում, օրինակ, «կըզլբաշ» էին անուանում Մեֆեան Պարսկաստանի իշխանութիւնն իրացնող ռազմա-ցեղային կազմաւորումներին՝ առանց կրօնական բնութագրի: Յետագայում «կըզլբաշ» բառը տարբեր տարածքներում ստացել է տարբեր ընկալումներ: Դերսիմում «կըզլբաշ» են անուանում Դերսիմի եւ յարակից տարածքի զազախօս եւ քրմանջախօս ալեւիներին: Սակայն Դերսիմի ալեւիների մօտ, օրինակ, յայտնի չէ «կըզլբաշ» բառի ոչ նախնական թրքական էթնօ-լեզուական միաւորի

բնութագիր լինելու հանգամանքը, ո՛չ՝ շիիզմի հետևորդների բնութագիր լինելու հանգամանքը: Նրանք «կըզըլբաշ» բառի կրօնական ընկալումը չունեն եւ այն գործածում են բացառապէս իրենց էթնիկ միատրի հաւաքականութեան իմաստով: Աւելորդ չէ շեշտել, որ նրանք «կըզըլբաշ» չեն անուանում ո՛չ շիաներին, ո՛չ Թուրքիայի թրքախօս, արաբախօս ալեւիներին: Թուրքիայի հանրային կարծիքում «կըզըլբաշները» չափազանց բացասական ընկալում ունեն, եւ դա տեւականօրէն խրախուսուել, նոյնիսկ նեղորուել է իշխող շրջանակների կողմից:

1930ականների սկզբներին ըստ Դերսիմի վերաբերեալ Թուրքիայի կառավարութեան համար ոստիկանութեան պատրաստած զեկոյցին. «Ալեւիականութեան ամենավատ եւ բացատրութեան կարիք ունեցող ճակատը թրքութեան եւ իր միջեւ առկա անդունդն է: Այս անդունդը ղզըլբաշ հաւատքն է: Ղզըլբաշը չի սիրում սուննի մուսուլմանին, ատելութիւն է տածում, սուննի իսլամի յափստեանկան թշնամին է: Սուննիներին յիշատակում են որպէս ռուփ (հոռմէացի - շ.Խ.): Ղզըլբաշները հաւատում են, որ կրում են աստուածային ուժը, իմամները մահացել են սուննիների կտտանքներից: Դրա համար սուննիներին թշնամի են համարում: Սա այնքան է առաջ գնացել, որ ղզըլբաշը թուրք եւ սուննի, քուրդ եւ ղզըլբաշ բառերը նոյնացնում է» (<http://www.taraf.com.tr/ayse-hur/makale-dersim-alevistan-zazaistan.htm>):

¹⁶ Անդրանիկ, էջ 97:

¹⁷ Անդրանիկ, էջ 153:

¹⁸ Անդրանիկ, էջ 100:

¹⁹ Երեւանեան, էջ 65:

²⁰ Hasan R. Tankut, "Zazalar Hakkinda Sosyolojik Tetkiler", M. Bayrak, *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Ankara: Özge, 1994 (1935), էջ 470-3. նաեւ՝ Cf. George E. White, "Some Non-Conforming Turks", *Moslem World*, 1918, էջ 246:

²¹ Այս մասին Դերսիմի զազախօս ալեւիները շարունակում էին պնդել նոյնիսկ 2011ին:

²² Hranush Kharatyan, "Developments of the "Law of Identity" in the Republic of Turkey", <http://repairfuture.net/index.php/en/identity-standpoint-of-armenia/the-search-for-identity-in-dersim-part-1-identities-in-dersim-armenian>

²³ Ըստ դերսիմցի Հալաջեանի, Մեծկերտի շրջանի՝ Խութաց Զորի կիրճի ելքին շատ մօտիկ գտնուող այս գիւղը քսաներորդ դարասկզբին կոչւում էր Տանապերան եւ ուներ 25 տուն (200 հոգի) հայ, 30 տուն (150 հոգի) քուրդ բնակչութիւն (Հալաջեան, էջ 95, ծանոթ.2):

²⁴ Հալաջեանը գիւղի անուան հետ կապում յիշատակում է մի առանդութիւն՝ իբրեւ թէ Դերսիմում շատ տարածուած էին Անահիտ աստուածուհու տաճարին նուիրաբերուող մատաղացու հորթերի գոմերը: Դրանցից մէկն էլ գտնուելիս է եղել ներկա գիւղի ստորոտում, ծաղիկներով եւ կանաչներով ծածկուած գեղատեսիլ արօտավայրերում: Գիւղի Տանապերան անունը նա կապում է հորթերի մակադատելի իմաստի հետ (Հալաջեան, էջ 98): Ինչպէս տեսնում ենք, այսօր էլ մնում է գիւղի անուան՝ սպանուող հորթերի հետ կապի բացատրութիւնը:

²⁵ Զուկուշ՝ գիւղ Դիարբեքիի կողմերից:

- ²⁶ ՊԿԿ- Քրդական Աշխատատրական Կուսակցութիւն, երեսուն տարուց աւելի է պայքարում է Թուրքիայում քրդերի ազգային իրաւունքների համար:
- ²⁷ Փերթէկ, Բերդակ - քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջելիի Նահանգում, հարաւային մասում, ներկայիս Թունջելի-Խարբերդ ճանապարհին: Դեռեւս ուրարտական շրջանից յայտնի բնակավայր է: Ընկնում է Չորրորդ Հայքի Շահունեաց Մոփք Գաւառի տարածքում: 1915ի ցեղասպանութեան տարիներին Բերդակից 6537 հայ է տեղահանուել: Բերդակ նախկին քաղաքն ամբողջովին, մի շարք եկեղեցիների հետ միասին, ընկել է 1960ականներին թուրքական իշխանութիւնների ծրագրով կառուցուած Քեբան ջրամբարի տակ:
- ²⁸ Նազիմինէ (Կըզըլ Քիլիսէ), Օւաճիկը, Խոզաթը, Փուլումերին նախկին Դերսիմի՝ ներկայիս Թունջելի Գաւառի գաւառակներն են:
- ²⁹ Մազգիլուտ – Մեծկերտ, ԺԹ. դարում օգտագործուել է նաեւ Գարաչոր, Կարաչոր անունը վարչական կենտրոնի անունից: Վարչական միաւոր՝ գաւառ Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջելիի Նահանգի հարաւ-արեւելեան մասում: ԺԹ. դարի երկրորդ կէսից մտնում էր Խարբերդի Նահանգի Դերսիմի Գաւառի մէջ որպէս Մազկերտի Գաւառակ: Օսմանեան Կայսրութեան շրջանում Չարսանջակի Գաւառակի կազմում Խարբերդի Նահանգի մէջ էր: Համապատասխանում է պատմական Մոփքի՝ Չորրորդ Հայքի Պաղնատուն Գաւառին, հարաւից սահմանակցում է Մոփքի Բալահովիտ (ներկայիս Բալու) Գաւառին:
- ³⁰ Շորդա-Շորտան: Մեծկերտի գիւղերից, ըստ Հալաջեանի Ի. դարասկզբին գիւղում կար Թագուոր անունով եկեղեցի, երկու այլ եկեղեցիների աւերակներ, մէկը՝ Ս. Փրկիչ: Շորդանում ապրում էին 240 հայ, 75 քուրդ (ալեւի - Հ.Խ.) բնակիչ (Հալաջեան, էջ 98):
- ³¹ Միրաքներ, Միրաքեան/Միրազեան - հայկական տոհմ Դերսիմում: Ըստ ԺԹ. դարի վերջ-Ի. դարի սկզբի հայ հեղինակների, Դերսիմում միակ հայկական տոհմը, որ ապրում էր աշիրէթային կապերով, հողատէր էր, տոհմի անդամները զենք էին կրում: Տոհմը, երբեմն մասնակցում էր բնական հարստութեան վերաբաշխման ներ-դերսիմեան կոնիներին, եւ դերսիմցիների հետ միասին պայքարում էր Դերսիմի անկախութեան եւ ինքնիշխանութեան համար: Հալաջեանը Միրազեանների բնակութեան վայրերը գիւղ առ գիւղ յիշելուց յետոյ, աւելացնում է. *«ամէն որ, քուրդ թէ հայ, վկայում են, որ Միրազեանները շատ հին են, այնքան հին, որքան Դերսիմն ու դերսիմցին: ...Միրազը Միրազ էր, քանի դեռ հայ էր, հենց որ նա հրաժարում էր հայութիւնից, իրաւունք չուներ Միրազ կոչուելու»* (Հալաջեան, էջ 252-254), եւ հենց ինքն էլ ալեւիացած Միրաքներին թուարկում է ալեւիական աշիրէթների ցանկում՝ *«Խուրթաց Չորից մինչեւ Տուժիկ Պապայի փէշերը ապրում էին աւելի քան 120 հազար բնիկներ՝ հայտարանցի, խոսնցի, ճիւղարնցի, ալանցի, միրազցի, ապասանցի եւ այլ աշիրէթների անուն տակ, բոլորն էլ ալեւիներ»* (նոյն, էջ 263): Մէկ այլ հայ հեղինակ, Անդրանիկը, իր աշխատանքում յատուկ բաժին ունի՝ *«Տերսիմցի Հայերը Կամ Միրազեանները»*: Նա մասնաւորապէս գրում է. *«Տերսիմի, մանաւանդ Տուժիքի կողմերը կան բաւական թուով հայեր»*

բոլորովին անկախ եւ հարկատուութիւնից ազատ, որոնք յայտնի են Միրազեանք, Միրազցիք կամ Միրազեաններ անունով: Մոգա մարդահամարը կը հասնի 7000 մարդու, որոնք պատերազմի ժամանակ եւ առհասարակ ունեն պատրաստ 3000 մարտիկ... Միրազեանների գլխաւոր բնակատեղիներն են Տէր-Ովան, Չոխուր, Էրզը, Հալուորու, Թորուտ կամ Հալուորու Ս. Կարապետ վանքը, եւ գանազան մեծ ու փոքր գիւղերու մէջ կ'ապրին քրդերու հետ խառն եւ անխառն... Միրազեաններն անվեհեր են, ազատօրէն են շրջում, միշտ զինուած են... նոյնիսկ թուրք կառավարութիւնը չի համարձակուում այս ցեղից որեւէ մէկին ձեռքաւարել, որովհետեւ մէկին տաս-քսան են պատասխանում: ...Միրազեանները քրդերից առաւել են անվեհերութեամբ, քաջութեամբ, հարստութեամբ, արհեստաւորութեամբ, առեւտրականութեամբ, բարոյականութեամբ, ընկերասիրութեամբ...» (Անդրանիկ, էջ 176-177):

³² Ղեւոնդ հարիւր տարի առաջ գիւղը կոչում էր Խոզագիւղ: Հաւանաբար «գիւղ» բառը թուրքերէն «քօյ»-ի փոխուել է Ղերսիմի վերջնական նուաճումից (1938) յետոյ: Հալաջեանի հաղորդմամբ՝ անունը տեղացիները կապում էին Հայաստանում քրիստոնէութեան տարածմանը դիմադրող Տրդատ թագաւորի խոզ դառնալու աւանդագրոյցի հետ («Մրանք հաւատում էին Գրիգոր Լուսաւորչին չարչարելու հետեւանքով Տրդատ թագաւորի կերպարանափոխման առասպելին եւ ասում, թէ գիւղի անունը ոչ թէ Խոզընգեղ է, այլ Խոզնետեղ: Իբր թէ Տրդատը խոզի կերպարանափոխուելուց յետոյ, ապրել է գիւմացի Նաչկեփտուկի քարայրում, որի ստորոտում գտնուում էին 'եկեղեցու փլատակներ'» (Հալաջեան, էջ 73): Պետք է աւելացնել, որ Ղերսիմում մինչեւ հիմա համոզուած են, որ Տրդատի խոզակերպման պատմութիւնը տեղի է ունեցել հենց Ղերսիմում եւ այդ կապակցութեամբ ալեւի դեղները ցայսօր անանդագրոյցներ են պատմում (Խառատեան, «Հայ-Ալեւիական»):

³³ ԺԺ. դարավերջին Անդրանիկ հեղինակը եղել էր Խոզընքօյ Գիւղում եւ մասնաւորապէս գրում է. «Խոզընգեղ հայաբնակ գիւղը բաղկացած էր 55-60 տներից, որոնց բնակիչներն առհասարակ Միրազեան ցեղին կը պատկանին» (Անդրանիկ, էջ 64): Խոզընգեղում Անդրանիկին պատմել են, որ իրենց գիւղից հիւսիս-արեւելք երեք-չորս ժամուայ ճանապարհի վրայ գտնուող Տէր-Ովան դաշտագետիկը իրենց սեփականութիւնն է, Միրազեանների բուն հայրենիքն է, որ ոմն Տէր-Ովանէի անունով անուանուած է Տէր-Ովան: Տէր Ովանէսը Միրազեանների նախահայր-նահապետն է, իսկ Միրազ անունը Տէր Ովանէի ազգանունն էր, եւ որն, «ըստ Միրազեաններու, Մամիկոնեաններէն սերած ու առաջացած է»: Ժամանակով Միրազեանները բոլորն էլ միասին Տէր Ովանում էին ապրում, բայց շատանալով ցրուել են Ղերսիմի գանազան կողմերում, մի մասն էլ Մեծկերտ է եկել Տէր Ովանում մնացողներից ստորագրութիւն առնելով, որ իրենք էլ այնտեղ սեփականութիւն ունեն: Տէր Ովանում մնացողների մեծ մասը, սակայն, ժամանակի ընթացքում քրդացել են, որպէս հայ-Միրազ մնացել է միայն փոքր մասը: Յետագայում, երբ որոշ Միրազեաններ ցանկացան վերադառնալ Տէր Ովան, այստեղի քրդացածները դժմ էղան, ասելով, որ չեն ճանաչում իրենց պապերի ստորագրած թուղթ-գիրը: Այնպէս որ արդիւնքում Միրազեանների ու Տէր Ովայի մէջ սաստիկ վեճ

առաջացաւ, եւ իրենք գտնուում են, որ հարկաւոր է այդ սեփականութիւնը բռնի ետ թերել (էջ 68-69): Անդրանիկի տեղեկութիւններով Միաբաններ էին ապրում նաեւ Խոզընգեղից հարաւ գտնուող Ղըզըլճուղ հայկական գիւղում, որտեղ հայերը 25-30 տուն են, թրդերը՝ 2-3 տուն (էջ 70), ինչպէս նաեւ Ղըզըլճուղից արեւմուտք, Մեծուրի միւս ափին, 25 տներից բաղկացած Թիբիշմէկ Գիւղում ամբողջը *«Միրազեան ցեղին կը պատկանին»* (էջ 76):

³⁴ Սուրբ Յուսիկ - Գրիգոր Լուսաւորչի թոռը, նրա աւագ որդի Կրթանեսի երկուորեակներից մէկը՝ Աղուանքի լուսաւորիչ համարուող Գրիգորիսի կրտսեր եղբայրը: Հայոց Հայրապետ է դարձել 341/342ին: Ըստ աւանդութեան՝ մեծ տառապանքներ էր կրում հայոց արքունիքի եւ պալատականների աշխարհիկ բարքերի պատճառով ու յաճախ էր սաստում նրանց, որի պատճառով Տիրան թագաւորը նրա դէմ թշնամացել էր: Հերթական մի կշտամբանքից յետոյ թագաւորի հրամանով նրան Օփաց Գաւաթի Բնաբեղ Բերդի հենց եկեղեցու մէջ բրածն են անում, որից յետոյ կիսամահ հայրապետին տեղափոխում են Թորդան Գիւղ՝ իր հայրական կալուածքը, որտեղ էլ մահանում է 347ին (Շնորհք Արք. Գալուստեան, *Հայագգի Սուրբեր*, Երեւան, 1997, էջ 51-53): Սուրբ Յուսիկի թաղման վայրը Բարձր Հայքի Դարանաղիի Թորդանում են յիշում Բուզանդն ու Խորենացին:

³⁵ Քարտեզներով ոսկի փնտռող հայերի առասպելը շատ տարածուած է ողջ Արեւմտեան Հայաստանի՝ Արեւելեան Թուրքիայի ներկայիս բուրդ ու թուրք բնակչութեան մէջ: Մի կողմից թաղում օսկիների մասին պատմութիւնները, միւս կողմից՝ իսկապէս քարտեզները ձեռքներին պատուող հայերի գոյութիւնը միմեանց փոխըմբռնում են բորբոքելով հայերի թողած հարստութիւնները փնտռողների երեւակայութիւնը: Մենք էլ քարտեզով էինք. մեր ձեռքին Դերսիմի վարչական քարտեզն էր: Սակայն արդէն փորձ ունէինք, որ բացատրութիւններն անելորդ են, տեղացիները, մէկ է, քարտեզով մարդկանց ոսկի փնտռողների տեղ էին ընդունում:

³⁶ Չարսանջակ - քաղաք եւ վարչական կենտրոն Օսմանեան Կայսրութեան Դերսիմի հարաւային դաշտային շրջանում: ԺԹ. դարի երկրորդ կեսից մտնում էր Խարբերդի Նահանգի Դերսիմի Գաւաթի մէջ: Համապատասխանում է պատմական Օփաց Աշխարհի Շահունեաց Օփք եւ Պաղխատուն Գաւաթին: Ի. դարասկզբին ուներ 60 հայաբնակ գիւղ (Երեւանեան, նաեւ՝ Հալաբեան, էջ 88-99):

³⁷ Թաղամաս Ստամբուլում:

³⁸ Իրականում ինքնութիւնը՝ հայ լինելը վերականգնելը եւ հայ դառնալը, ինչպէս պարզուեց, անձի մկրտութեան վկայականն էր, որում «հայ» բառը արտացոլում է միայն հայ եկեղեցու առնչութեամբ՝ *«Կը Հաստատենք, որ վերոյիշեալ անձը մկրտուած է ըստ օրինի եւ որպէս զաւակ Հայ եկեղեցիի»*:

³⁹ Մկրտութեան վկայականում մկրտութեան տարեթիւը նշում է 1974ը, վկայականի տրման տարեթիւը՝ 2001:

⁴⁰ Նկատի ունի Մեծուրի երաժշտական ամենամեայ փառատօնը, որ կազմակերպւում է 2000ից ի վեր:

⁴¹ Խոզընգեղ Գիւղից մօտ մէկ կիլոմետր հեռաւորութեամբ բացատ է:

⁴² Հին Հաքիս, Հին Հագս: Սոյն Հագսը, որ ուներ 200 հայ, 240 քուրդ (ալեյի) բնակչություն, Դերսիմի Կրզըլքիլիսե գաւառակենտրոնից արեւմուտք, Խութաց Ձորի անտառի կիրճում էր գտնուում: Այն իսպառ ւաւերուել է Ցեղասպանութեան տարիներին: Մէկ այլ Հագս, որն ուներ 600 հայ, 870 քուրդ (ալեյի) բնակչություն, այժմ էլ Նազիմիէ Թունջեի Նահանգի Նազիմիէ Գաւառի անտառապատ, լեռնային գիւղերից է (Հալաջեան, էջ 75), չնայած բնակարաններն ամբողջովին ւաւերուել են թուրքական իշխանությունների կողմից՝ Քրդական Աշխատավորական Կուսակցութեան հետ գիւղի բնակչութեան ենթադրեալ կապերը իզելու նպատակով (տե՛ս սոյն ժողովածուում՝ «Սովորաբար Մարդու Մագումը...» պատմությունը): Սոյն Հագսից հարաւ, դեռ կար երրորդ՝ պատմական Հագսը, Խութաց Ձորի աջ ափին, որից Ի. դարասկզբին մնացել էին բերդի, ամրոցի եւ եկեղեցիների ւաւերակներ (Հալաջեան, էջ 75):

⁴³ Այսինքն կենտրոն:

⁴⁴ H. Söylemez, "Türkiye'de, Araplaşan Binlerce Ermeni De Var," <http://www.aksyon.com.tr/detaylar.do?load=detay&link=17376>

⁴⁵ Ուրֆայում հաստատուած, մահմեդականացած հայերի «իսլամական խոր հաւատի» եւ հայութեան դէմ ընդդիմանալու մասին շատ յաճախ եմ պատմություններ գրանցել, այդ թւում՝ իրենց քրիստոնէայ ազգականների հետ կապերի խզման, երանց հետ ազգականությունը շարունակելու մերժման մասին: Ուշագրաւ է, որ թուրքական աղբիւրները երբեք չեն խօսում Ուրֆայում ծպտեալ հայերի գոյութեան մասին:

⁴⁶ Տե՛ս նաեւ՝ Ռ. Մելքոնեան, «Ներքին Ամունությունների Սովորոյթը Թուրքիայի Մայտեալ Հայերի Շրջանում», *Հանրապետական*, Երեւան, 2008, թիւ 5, էջ 6-9:

⁴⁷ Խօսքը գնում է Բոխումում (Գերմանիա), 2007ին հրատարակուած թուրք գրող Քեմալ Եալչընի *Sari Gelin* վեպի մասին: «Բիզիմքիլէ»-ի թեման բարձարացուած է նաեւ Եալչընի *Հոգիս Քեզմով Կը Խայտար*, Երեւան, Զանգակ-97, 2003, *Սիրոս Քեզմով Է Խայտում*, Երեւան, Ոսկան Երեւանցի, 2005 փաստա-վաւերագրական վեպում:

⁴⁸ «Մերոնց» ասելով նկատի ունի Ցեղասպանությունից յետոյ քրդական միջավայրում հայկական ինքնութեամբ պահպանուած եւ աւելի ուշ Ստամբուլ տեղափոխուած արեւմտահայերին:

⁴⁹ Պոլսահայեր ասելով նկատի ունի Կոստանդնուպոլսում ապրած հայերի ժառանգներին: Ստամբուլ քաղաքը Ի. դարի յիսունականներին արագօրէն սկսեց աճել որպէս խոշոր արդիւնաբերական քաղաք, եւ յիսուն տարուայ ընթացքում քաղաքի բնակչությունն աճեց համարեա տասն անգամ: Քաղաքում ապրող բնիկ հայերի զգալի մասը 1960ականներից տեղափոխուել է Եւրոպա եւ Ամերիկաներ, իսկ գաւառներում Ցեղասպանությունից յետոյ փրկուած հայերն աստիճանաբար տեղափոխուել են Ստամբուլ: «Մենք ստամբուլահայ չենք» ասելով նկատի ունի, որ Ստամբուլում ապրող ներկայիս հայերի մեծ մասը գաւառներից տեղափոխուածներ են: Արդիւնքում Ստամբուլի հայերի մեծամասնությունն իսկապէս «պոլսահայերի» ժառանգորդը չէ:

⁵⁰ Պատմողը նկատի ունի 1930-50ականներին գաւառներից Ստամբուլ տեղափոխուած հայերին, ոչ թէ մինչեւ Ցեղասպանությունը Պոլսում ապրողներին:

⁵¹ Հայաստան բառն օգտագործում է Արեւմտեան Հայաստանի մասին, ինչպէս տեւական ժամանակ Օսմանեան Կայսրութիւնում էր այդ տարածքի անունն ասում՝ Էրմենիստան:

⁵² Խօսքը յայտնի հայազգի լրագրող Հրանդ Տինքի մասին է, ով սպանուեց թուրք ազգայնականների կողմից 2007 Սեպտեմբերի 15ին Ստամբուլում, իր կողմից խմբագրուող *Ակօս* թերթի խմբագրատան առաջ: Տինքի աղմկայարոյց դատավարութիւնը դեռեւս շարունակում է:

⁵³ Կըզըլ Քիլիսէ - այժմ՝ Նազիմիէ: Քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջելի Նահանգում: ԺԹ. դարի երկրորդ կեսից մտնում էր Խարբերդի Նահանգի Դերսիմի Գաւառի մէջ՝ Կըզըլքիլիսէ անունով: Ընկած է Օռփքի Պաղեստան հիւսիսի, թերեւս նաեւ մի փոքր մաս՝ Խորձեանի հարաւի մէջ, արեւելքից սահմանակցելով Օռփքի Խորձեան Գաւառի Կողորբերդ (Կեղի, Քըղի) հատումածին:

Կըզըլ Քիլիսէ թուրքերէնից թարգմանաբար նշանակում է *Կարմիր Եկեղեցի*: Կըզըլ-Քիլիսէ անունը բացատրում է քաղաքի հայկական եկեղեցիներից մէկում պահուող կարմիր աւետարանի գոյութեամբ:

⁵⁴ Մազգիթ - Մեծկերտ, (Թուրքերէն հնչիւնափոխութեամբ՝ Մազգիւրտ, օգտագործուել է նաեւ Գարաչոր, Կարաչոր անունը): Քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջելի Նահանգում: Համապատասխանում է պատմական Օռփքի՝ Չորրորդ Հայքի Պաղեստան Գաւառին, հարաւից սահմանակցում է Օռփքի Բալախովիտ (ներկայիս Բալու) Գաւառին): Խոզաթ (Խոզաղ, Խոզատ, Գիւզաթ, Գոզաթ, Ղուզատ), քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջելի Նահանգում, ԺԹ. դարում՝ գաւառակ Դերսիմի Գաւառի կազմում, Խարբերդի Նահանգում: Գտնւում է Դերսիմի կենտրոնում: Այժմեան Խոզաթն ընկնում է Բարձր Հայքի Մեծօր եւ Դարանաղեաց գաւառների հարաւային եւ Օռփաց Նահանգի Փոքր կամ Շահունեաց Օռփք Գաւառի հիւսիսային հատումածում: Զմշկազագ (Զմշկաձագ - (թուրքերէն հնչիւնաբանութեամբ՝ Զիմիշկեգիկ), քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջելի Նահանգում, հարաւ-արեւմտեան մասում, աշխարհագրորէն ընկնում է Խարբերդի, Չարսանջակի եւ Ակնայ մէջը: Ի. դարասկզբին Զմշկաձագ գիւղաքաղաքը որպէս Զմշկաձագ Գաւառակի քայմաքանանիստ Դերսիմի Գաւառի կազմում Խարբերդի նահանգում էր:

Մասամբ համապատասխանում է պատմական Օռփաց Նահանգի Փոքր կամ Շահունեաց Օռփք Գաւառին: Զմշկաձագում է ծնուել հայազգի բիւզանդական կայսր Յովհաննէս Ա. Զմշկիկը: ԺԲ. դարի պատմիչ Մատթէոս Ուռնայեցին հաղորդում է, որ Զմշկիկը Խոզան գաւառից էր, այն վայրից, որն այժմ Զմշկաձագ է կոչւում (Ուռնայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1973, էջ 12): Ի. դարասկզբին Զմշկաձագ գիւղ կար Խոզաթի շրջանում (Հալաբեան, էջ 34): Արգիւնջա - Երզնկա: Էլազըլ - քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութիւնում, համառօտուած է Մամուրէթ Իւլ-Ագիգ անունից: Մամուրէթ Իւլ-Ագիգը Խարբերդ Քաղաքին կպած փոքր բնակավայր էր Ի. դարասկզբին, որը Ցեղասպանութեան շրջանում հռչակուեց

երգրումի ողջ նահանգից այստեղ քշուած հայերի կոտորածների ծաւալներով ու բարբարոսութեան աստիճանով: Այժմ Խարբերդ քաղաքը փաստացի Էլազիկի մի քաղամաս է:

⁵⁵ Արեւելքում շատ ժողովուրդների մօտ օգտագործուող «փիր» բառը նշանակում է «սուրբ», «սուրբ մարդ», երբեմն՝ նաեւ կրօնական առաջնորդ, կրօնապետ: Պատմողը խիստ կամայական է մեկնաբանում կրօնական առանձնայատկութիւնները, բայց նրա ասածի բովանդակութիւնն այն է, որ բոլոր հաւատներն էլ հիմքում նոյն սկզբունքներն ունեն:

⁵⁶ Կալուածների վկայական - սեփականութիւնը հաստատող պետական փաստաթուղթ, կալուածաթուղթ:

⁵⁷ Տէս՝ Նախաբան:

⁵⁸ Նկատի ունի, որ Էնվեր անունը Հայոց Տեղասպանութեան կազմակերպիչներից Էնվեր փաշայի անունն է:

⁵⁹ Հագս - տէս՝ ծնթ. 42:

⁶⁰ Տէս՝ ծնթ. 42:

⁶¹ Այս բնակավայրի մասին այլ տեղեկութիւններ չաջողուեց գտնել:

⁶² Այս բնակավայրի մասին այլ տեղեկութիւններ չաջողուեց գտնել:

⁶³ Որոշ կասկածներով ենթադրում ենք, որ Քիւզուլը ներկայիս Օւաճիկի շրջանում գտնուող Կիւզուք գիւղն է, որի մասին Հալաջեանը տեղեկացնում է, թէ մինչեւ Տեղասպանութիւնը 900 հայ եւ 480 քուրդ (ալեւի) բնակչութիւն ունէր: Գիւղում կար գետնուղի աջ ու ձախ կողմից փորուած սեւեակներով, որոնցից մէկում պահպանւում էին սեկի մէջ փաթաթուած գրքեր ու ձեռագիր մատեններ (Հալաջեան, էջ 40):

⁶⁴ Դերսիմի ալեւիների մէջ ալեւի կրօնապետերին կոչում են փիր եւ դէդէ:

⁶⁵ Ապահովական մտահոգութիւններով զանց ենք անում նրա իսկական անունը:

⁶⁶ Միք - այժմ՝ Գեօկչէ: Գեօկչէ գիւղը Թունջեղիից մի փոքր հիւսիս-արեւելք է, Նազիմիէից արեւմուտք:

⁶⁷ Հանգերուան - ենթադրում ենք, որ խօսքը ալեւիական յայտնի Հայտերան, Հայդարան, Հայտարան աշիրէթի մասին է, որ իշխում էր այս տարածքում (Հալաջեան, էջ 75-76):

⁶⁸ 1970ականներին Թուրքիայում լրութեան մատնուած հայերին յիշեցին նախ՝ քրդական ազատագրական պայքարի առնչութեամբ: Այդ պայքարի հրահրողներ համարուեցին թաքնուած հայերը, եւ ողջ երկրում «թաքնուած հայերի» կամ ծայրամասներում անձայն գոյատեւող, բայց որպէս հայ ապրողների որս սկսուեց: Երկրորդ՝ ԱՄՆԱՄի նոր սկսուած գործողութիւնների առնչութեամբ: Հայերի հանդէպ բացասական քաբոզութիւնն ուղեկցում էր ձեռքբալարութիւններով եւ սպանութիւններով: Մարդիկ յաճախ պարզապէս «անհետանում» էին: Արեւմտեան Հայաստանի՝ Արեւելեան Թուրքիայի տարածքի իմ բոլոր գրուցակիցներն իրենց վրայ զգացել են այդ կտրուկ բացասական փոփոխութիւնը: Եթէ մինչ այդ հայերի մասին բացարձակ լրութեան պայմաններում առիթ էր տրուել մասնաւոր յարաբերութիւնների միջոցով աստիճանաբար ձուլուել կամ լռելեայն սերնդէ-սերունդ փոխանցել հայկական ինքնութեան փշրանքները, ապա 1970ականներին նոյնիսկ

ամենահեռուոր, խուլ գիւղերում գիտէին, որ յարմար պահ է ստեղծուել կրկին խլել հայերի ունեցուածքը, եւ հայ սպանելը կարող էր պատասխանատուութիւն չառաջացնել: Այդ տարիներին է վերաբերում Սասունի, Բիթլիսի, Մուշի, Ադիաւանի հայերի վերջին բեկորների արտագաղթը: Նրանք շտապում էին յայտնուել մեծ քաղաքներում, որտեղ իրենց անցելի վերաբերեալ տեղեկութիւնները յայտնի չէին: Միաժամանակ նոյն տարիներին խորացաւ իսլամացումը: Ազգակցական խմբերի իսլամացումը հատուածներն ստիպում էին իրենց քրիստոնէայ մնացած ազգականներին արագօրէն իսլամանալ եւ մոռանալ իրենց կապը հայութեան հետ: «Անհետացողների» ճակատագրով չէին համարձակուում հետաքրքրուել: Հասկանում էին, որ դա յատուկ ծառայութիւնների գործն է: Եթէ նոյնիսկ այդպէս չէր, դա հաստատուն համոզմունք էր:

⁶⁹ Քաղաք Սեբաստիա Վիլայէթի Սեբաստիա Գաւառում: Կիւրիքի տեղահանութիւնը տեւս

<http://allturkey.am/1019/%D5%BD%D5%BE%D5%A1%D5%A6%D5%AB-%D5%A3%D5%B5%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%AB-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%80%D5%AB-1915-%D5%A9%D5%BE%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%AB-%D5%BF%D5%A5%D5%B2%D5%A1/>; <http://www.civiltasfoundation.org/am/2009-06-01-12-28-04/522-my-entire-being-negated.html>

⁷⁰ Էլբիստան - քաղաք ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետութեան հարաւում, Մարաշ Քաղաքից ոչ-հեռու: Կիլիկիայից բռնագաղթած հայերի շատ կարաւաններ են անցել Էլբիստանով:

⁷¹ Խարբերոյցի:

⁷² Փալու-Բալու (թուրքերէն հնչիւնափոխութեամբ՝ Փալու), քաղաք եւ գաւառակ Եփրատի ափին: Օսմանեան Կայսրութեան շրջանում նախ՝ Խարբերոյի Կուսակալութեան գաւառակ, ապա միացուել է Դիարբէքիի Կուսակալութեանը: Սահմանակից էր Ճապաղջրին, Խարբերոյին, Չարսանջակին եւ վարչական Դերսիմին: 1914ին Դերսիմի քայմաքանութիւններից մէկն էր: Համապատասխանում է պատմական Օսիքի Բալահուլիտ Գաւառին: Բալուն բաժանուում էր 7-9 գիւղախմբերի՝ Գարաշոր, Բուլանքը, Մագրուաթ, Գեօղդէրէ, Օխու, Հուն, Խարաբէկէն, Սարաջուր, Աշուրշատ:

⁷³ Բինգէօլ - Արսէնը նկատի ունի ոչ թէ ներկայիս Բինգէօլի Նահանգը Թուրքիայի հարաւ-արեւելքում, այլ այդ նահանգում գտնուող Բինգէօլի լեռները (հայկական աղբիւրներում՝ նաեւ Բիւրակն)՝ հայկական Տաւրոսի Բինգէօլի Մարահարթում: Բինգէօլ (հազար լիճ) լեռներում են գտնուում Արաքս եւ Մեծուր գետերի ակունքները: Ներկայումս Դերսիմի Նահանգի Օւաճիկի Գաւառակի տարածքում է: Բինգէօլը բազմաթիւ հայկական առասպելներ ու աւանդազրոյցներ սնուցող լեռնային տարածք է եւ մինչեւ Յեղասպանութիւն Էրզրումի ողջ հայութեան համար ուխտագնացութեան յայտնի վայր էր: Հալաջեանը գրում է, որ Բինգէօլում Մեծուրի ակունքների ջրերը համարւում էին հայոց հեթանոսական Անահիտ Աստուածուհու ստիւնքների կաթը, եւ

աւանդական վարդապետան տօնահանդէսի վայր էր համարում: Աւանդագրոյցներէց մէկ ուրիշի համաձայն Հայկ Նահապետը Բէլի դէմ կռուելուց առաջ իր նետը մի ամբողջ օր պահել է Բիւրակնի սառնորակ ակունքների ջրերում՝ համոզուած, որ դրանք կ'աւելացնեն նետի գորութիւնը:

⁷⁴ Հայերը սովորաբար իրենց հասարակական համայնքային բոլիներն «աշիրէթ» չեն անուանում եւ «աշիրէթային» համայնքներով չեն ապրել: Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում ԺԹ. դարի վերջին նրանց համակեցութեան բոլիքը կամ գիւղն էր, կամ՝ գերդաստանը, նահապետական ընտանիք բառով բնորոշուող: Արսէնն ակնյայտօրէն օգտագործում է քրդերից փոխառեալ «աշիրէթ» բառը, չնայած խօսքը գնում է գերդաստանի մասին:

⁷⁵ Խոշմաթ (այժմ՝ Չաքուրքաշ) - Բալու քաղաքից մի փոքր հիւսիս-արեւելք: 1912-13ի հայոց պատրիարքարանի տուեալներով այս գիւղում ցեղասպանութիւնից առաջ ապրում էին 114 տուն հայեր, գործում էին երկու դպրոցներ՝ 160 աշակերտներով (Raymond H. Kévorkian / Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la Veille du Génocide*, Paris, Éd. Arhis, 1992, էջ 408): Հալաջեանի տեղեկութիւններով Խոշմաթը Արածանիի աջափնեայ գիւղերից ամենամեծն ու ամենահայաշատն էր՝ 105 տուն, 840 մարդ (Հալաջեան, էջ 83):

⁷⁶ Հաւրաբ - Հաւա (այժմ՝ Էքինեօզու): Բալու քաղաքից հիւսիս-արեւմուտք մօտ քսան կմ. հեռավորութեան վրայ: Քրդերն այն անուանում են Հաբափ, խօսակցութեան մեջ ցայսօր գործածական են նաեւ Հաբաբ, Հաւրաբ, Հաւհաւ ձեւերը: Մինչեւ վերջերս Հաւաւը Բալու Գաւառի գիւղերից էր: Բալուին շատ մօտ գտնուող Քովանջըլար գիւղում 1934ին հաստատուած Ռումիլիայից եւ Բուլղարիայից գաղթած մուսուլմանները, սակայն, այնքան զարգացրին Քովանջըլարը, որ այն 1988ին թիւ 3352 օրէնքով դարձաւ Էլազըղ Նահանգի 11 գաւառներից մէկը: Քովանջըլարի հետ միասին Հաւա եւ Օխի գիւղերը նոյնպէս յայտնուեցին նոր գաւառի տարածքում: Հաւան ունէր 207 տուն հայ բնակչութիւն, երկու եկեղեցի, երկու դպրոց՝ 260 աշակերտներ (Kévorkian/Paboudjian, էջ 408): Հալաջեանի տեղեկութիւններով Բալուի հովտի գիւղերից ամենամեծն ու ամենահայաշատն էր՝ 235 տուն, 1880 մարդ (Հալաջեան, էջ 82):

⁷⁷ Մեքրաթ - Մագրաթ (այժմ՝ Շագուպաշու), Բալու քաղաքից հիւսիս-արեւելք: Ունեցել է 75 տուն հայ բնակչութիւն, եկեղեցի, 73 աշակերտներով դպրոց (Kévorkian/Paboudjian, էջ 408):

⁷⁸ Քարաթոչան (նախկինում՝ Թափա, կամ Թեփէ), Բալուից հիւսիս-արեւելք, Օխու Գիւղից արեւմուտք: Մինչեւ Ցեղասպանութիւնն ունեցել է 61 տուն հայ բնակչութիւն, 60 աշակերտներով երկսեռ դպրոց (Kévorkian/Paboudjian, էջ 408): Հալաջեանը նոյնպէս հաստատում է դպրոցի գոյութիւնը, որտեղ դասաւանդում էր քահանա: Ըստ նրա՝ գիւղն ունէր 448 հայ եւ 50 քուրդ բնակչութիւն (Հալաջեան, էջ 84):

⁷⁹ Բոսֆորը Պարսից Օցցի հետ կապող երկաթուղի, որի երկարութիւնը հասնում է 2400 կմ.: ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին Օսմանեան Կայսրութեան տարածքով անցնող երկաթուղու կառուցումը մրցակցութեան առարկայ է դարձել եւրոպական մեծ պետութիւնների, մասնաւորապէս Բրիտանիայի եւ

Գերմանիայի միջև: Պաղտատի երկաթուղու շինարարությունն ու շահագործումը մեծացնում էր տարածաշրջանում նրանց դերակատարությունը: 1888-1899-ի Վերմանիային յաջողուեց Թուրքիայից ստանալ Պաղտատի երկաթուղու հիմնական հատուածի կառուցման եւ շահագործման արտոնություն: Ամբողջ երկաթուղու կառուցումն աւարտուել է 1934-1941-ին՝ անգլիական եւ ֆրանսիական մասնաւոր ընկերությունների կողմից: Գերման փորձագետները Թուրքիային խորհուրդ են տուել Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում թուրքական միատարրութիւն ստեղծելու համար հայերին զանգուածաբար վերաբնակեցնել Պաղտատի երկաթուղու շինարարութեան տեղամասերում, որով կը լուծուէր երկու կարեւոր խնդիր՝ երկաթուղու կառուցումը կ'ապահովուէր ձեռներէց ու գործունեայ բնուորական ուժով, եւ միաժամանակ կը թուլանար ռուսական ազդեցութիւնը Արեւմտեան Հայաստանում: Համարում է, որ այս տեսակէտը յետագայում հիմք հանդիսացաւ Հայոց Ցեղասպանութեան համար: Պաղտատի երկաթուղու առանձին տեղամասերի շինարարութեան բազմաթիւ հայեր են մասնակցել, որոնց Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին գլխավին ոչնչացրել են:

⁸⁰ Օխու (այժմ՝ Բուլգուրջուք), Բալու Քաղաքից հիւսիս-արեւելք: Ի. դարասկզբին խառը հայ-քրդական գիւղ էր (25 տուն հայ, 25 տուն քուրդ): Ունէր դպրոց 40 աշակերտներով (Kévorkian/Paboudjian, էջ 408): Ըստ Հալաբեանի, Օխուն ունէր 45 տուն հայ, 32 տուն քուրդ, համապատասխանաբար 586 հայ եւ 200 քուրդ բնակչութիւն, Ս. Կիրակոս անունով եկեղեցի եւ հայկական դպրոցում սովորում էին նաեւ քուրդ երեխաներ (Հալաբեան, էջ 83):

⁸¹ Ցեղազայում Բարունակ Թօփալեանը պիտի գրէր զիրք՝ «Հայրենի Գիւղս Օխու», Պոսթըն, Տպ. Հայրենիք, 1943:

⁸² Տե՛ս ծնթ. 54:

⁸³ Տե՛ս ծնթ. 76: Այն անելի մեծ վարչական միաւորի միացուելով, հաւանաբար համապատասխանաբար տեղափոխել են նաեւ արխիւը:

⁸⁴ Տիգրանակերտ ասելով նկատի ունի Դիարբեքիւրը:

⁸⁵ Բոսֆորի նեղուցով Ստամբուլը բաժանուած է երկու մասի, ասիական եւ եւրոպական, որոնք միմեանց միանում են կամուրջներով: Ասիական մասը անուանում են Աթաշեհիր, թարգմանաբար՝ հայրաքաղաք:

⁸⁶ Միհրան Փրկիչ Գիւլթեքին, Դերսիմի Հայերի Միութեան նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը: Քրիստոնեայ է մկրտուել եւ իր հայութիւնը բարձրաձայնել է վերջին տարիներին իր Սուլէման անունը փոխարինելով Միհրան անունով: 2013 Մարտի 12ին իր հարցազոյցներից մէկում, խօսելով ստամբուլահայութեան վերաբերմունքի մասին, ասում է. «Մեզ թոյլ չեն տալիս իրենց դպրոցներում սովորել եւ մեր թաղման արարողակարգը եկեղեցում անցկացնել: Այս հանգամանքը վիրաւորում է մեր արժանապատուութիւնը: Նման դէպքում, եթէ հարկ լինի, նաեւ Մարդու Իրաւունքների Եւրոպական Դատարան կը դիմենք... Ուզում եմ կոչ անել, որ վերանայեն դպրոց յաճախելու եւ եկեղեցում թաղման ծիսակարգ կատարելու ուղիներն ու կարգերը,

հակառակ դեպքում ապագայում մեծ խնդիրներ կ'առաջանան: Չենք կարծում, որ սա վայել է քրիստոնեությունը» (<http://news.am/arm/news/144048.html>):

- ⁸⁷ Նկատի ունի քրդախօս, կաես սուննի մահմեդական կամ այդպիսիք ընկալուող հայեր:
- ⁸⁸ Մտամբուլի հայկական դպրոցներում ընդհանուր կրթությունը թուրքերենով է, հայերեն դասերը միայն հայերեն լեզուի և կրօնի դասերն են: Դպրոց ընդունուող երեխաները ընտանիքից յաճախ թրքախօս են գալիս դպրոց և միայն այստեղ են սկսում սովորել հայերեն: Դասամիջոցներին երեխաների շփման լեզուն թուրքերենն է, քանի որ երեխաներն այդ լեզուին աւելի լաւ են տիրապետում: Այս ամենի հետեւանքով դպրոցն աւարտում են հայերենի սակաւ իմացութեամբ: Դպրոցներն այնուամենայնիւ հայկական համայնքն ամրացնող շատ դրական դեր են խաղում, քանի որ հայ երեխաների զգալի մասը միայն դպրոցում են միմեանց հետ ծանօթանում, շփում, ընկերական կապեր հաստատում: Մտամբուլի հայերի զգալի մասի երեխաները յաճախում են թուրքական դպրոցներ:
- ⁸⁹ Մտամբուլի հայերի համար վերջին հարիւրամեակում անձնանունները միշտ խնդրայարոյց են եղել: Սովորելով ապրել այնպէս, որ առանձնապէս աչքի չընկնեն, երանք ջանում են ընտրել անուններ, որոնք կամ ընդհանուր եւրոպական նկատուէն (Ժիլյիէթ, Միւզի, Ժակլին, Հիլդա, Արթուր, Արման, Ալեքս, Դենիէլ, Դելվիլդ...) կամ հայկական լինեն, բայց հայկական միջավայրից դուրս ազգութիւնը «չմտնեն» (Ժպիտ, Հերոս, Մեւան), կամ հնչյունաբանութեամբ մօտ լինեն իսլամական անուններին: Ուշագրաւ է, որ երիտասարդ սերնդի մէջ բացառապէս հայկական ընկալուող անուններն (Գեորգ, Տիգրան, Սարգիս, Արսէն, Սուրեն, Միհրան, Անահիտ) առաւել տարածուած են քրիստոնեացող կամ քրիստոնեայ մնացած «թուրք հայերի» մօտ: Այս անուններն, անշուշտ, յաճախ երկրորդ անուններ են, քանի որ պաշտօնական, փաստաթղթային անունները դեռեւս շարունակում են մնալ իսլամական կամ քրդական անուններ:
- ⁹⁰ Մտամբուլի հայկական վարժարաններում դպրոցի տնօրինութիւնը իրատւոյնք ունի ընդունել միայն այն երեխաներին, ում ծնողները քրիստոնեական մկրտութեան վկայական ունեն: Դպրոցական տարուայ սկզբին կրթութեան պաշտօնական մարմիններն ստուգում են դպրոցի կողմից ընդունուած երեխաների ծնողների ներկայացրած փաստաթղթերը:
- ⁹¹ Գոմբը գտնուում է Բիթլիսի Նահանգի Մասուն Գաւառի Փսանաց Գաւառակում. ունէր Ս. Քառասուն Մանուկ եկեղեցի եւ գիւղի մօտ՝ հանրայայտ Գոմնց կամ Սուրբ Պետրոս Առաքելայի ճկոյթ՝ Վանքը (Վ. Պետոյեան, *Սասունի եւ Տարօնի Պատմա-Աշխարհագրական Տեղագրութիւնը*, Երեւան, 2005, էջ 49): Ըստ Պետոյեանի, գիւղում ապրում էին 23 տուն հայեր (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւնը*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1965, էջ 9): 1916 Օգոստոսի 16ին Մասունից փրկուած փախստական հայերի վկայութեամբ ջարդերի ժամանակ Գոմբում ապրում էին 25 տուն հայեր՝ 400 մարդ, որից փրկուել են միայն 10 մարդ (Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, Վերապրածների Վկայութիւններ, Հտր. 2, Բիթլիսի Նահանգ, Երեւան, 2012, էջ 288): Գոմբեցի

եղբայրների այս պատմությունը գալիս է հաստատելու, որ փախստականներից գառ եղել են նաեւ այլ փրկուածներ, երեխաներ, ովքեր մնացել են իրենց հայրենիքում եւ յետագայում իսլամացել-արաբացել:

- ⁹² Սասունի Գոմք Գիւղի դիմադրութեան մասին տե՛ս՝ Սոֆիա Յակոբեան, *Սասունի Գոմք Գանքի Դիմադրութիւնը*, 2013/06/28, <http://akunq.net/am/?p=32446>;

<http://allturkey.am/4149/%D5%BD%D5%A1%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%AB-%D5%A3%D5%B8%D5%B4%D6%84-%D5%BE%D5%A1%D5%B6%D6%84%D5%AB-%D5%A4%D5%AB%D5%B4%D5%A1%D5%A4%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%A8/>

- ⁹³ Յեղասպանութիւնից յետոյ արաբացած հայերի մասին տեղեկութիւններ շատ կային, բայց գլխաւորապէս՝ Սիրիայի տարածքում: Վերջերս նոյնիսկ տեղեկութիւն հրատարակուեց այն մասին, որ Սիրիայի տարածքում իսլամացած արաբախօս եւ քրդախօս հայերն առանձին աշիւրներ են կազմել, ինչպէս, օրինակ, «Հայոց Իսլամական Յեղախումբը», որը կազմուել է 1998 Փետրուարի 2ին հրախորում յատուկ ժողովի ընթացքում (Ճորճ Ճ. Աբելեան, «Աշիրաթ Արման Ալ Շաթաթ»՝ հայոց իսլամական ցեղախումբ, «Աշիրաթ Արման ալ Մուսլիմա», 21.05.2010; http://noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=4793) . նաեւ Ճորճ Ճ. Աբելեան, «Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց Նիւթ. Հայոց Սփիւռքի Յեղախումբը» *Աղբարի կ', Ափիկ Սը Ջու ր...*, *Յկեանս Նահատակութիւն 2*, Այնճար-Լիբանան, Տպարան Համազգային, 2010, էջ 373-447: Անհամեմատ աւելի քիչ է յայտնի Թուրքիայում արաբացած հայերի մասին (Ռուբէն Մելքոնեան, «Արաբացած Հայեր Թուրքիայում», *Երկիր Թերթ*, 5 Հոկտեմբեր 2007, նաեւ Ռուբէն Մելքոնեան, «Յեղասպանութիւնը Վերապրած Սասունի Հայութեան Արդի Խնդիրների Շուրջ» http://www.noravank.am/upload/pdf/383_am.pdf) . նաեւ «Լինել Միայնակ Ու Բախտաւոր՝ Սասունի Լեռներում...» (<http://hayernaysor.am/%D5%AC%D5%AB%D5%B6%D5%A5%D5%AC-%D5%B4%D5%AB%D5%A1%D5%B5%D5%B6%D5%A1%D5%AF-%D5%B8%D6%82-%D5%A2%D5%A1%D5%AD%D5%BF%D5%A1%D5%BE%D5%B8%D6%80-%D5%BD%D5%A1%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%AB-%D5%AC%D5%A5%D5%BC/>) : Սասունի Խաբըլջոզի կամ Հազգոյի շրջանի Փիրշենք/Փուրշենք հայկական գիւղում արաբացած եւ քրիստոնէայ պահպանուած հայերի մասին տե՛ս՝ «Հայլար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. Լ.Գ., Պէյրութ, 2013, էջ 427-439):

- ⁹⁴ Քարթի Գիւղի վեաբերեալ տեղեկութիւններ չգտանք: Թուրքած շարքից հաւանական է թուում, որ այն կարող էր լինել Սասունի Փսանք Գաւառակի Քարավանք գիւղը (Պետոյեան, *Մասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 10), որի մասին մի շարք տեղեկութիւններ ունենք, թէ այնտեղ մինչեւ այսօր տաս-տասնմէկ հայ ընտանիք է ապրում (տեղեկութիւնը հաղորդել է Քարավանք գիւղից Ստամբուլում ապրող հայ ինքնութեամբ մի երիտասարդ, ում ծնողները

շարունակում են ապրել Քարավանքում: Քարավանքում ցայսօր ապրող իսլամացած հայերի մասին վկայություններ կան նաև «Ռէյս Տանոյի Թոռ Գեորգը. Արխուեղիները» եւ «Մասունցիները» պատմություններում՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հտր., I Գ., էջ 408-426, 464-492*: Չի բացառում նաեւ, որ սոյն Քարթլին լինի Մոսկւանի Գաւառակի Քաշախ գիւղը, որի կոտորածների մասին 1916 Օգոստոսի 22ին պատմել է այդ գիւղացի Աւետ Գասպարեանը: Ըստ վկայութեան գիւղի 1500 բնակչից փրկուել է միայն 10 տղամարդ եւ 5 կին (*Հայոց Ցեղասպանութիւնը, էջ 83-85*): Ըստ Պետոյեանի, Քաշախում կար հայերի 200 տուն (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն, էջ 12*):

⁹⁵ Մըշկընի անունով գիւղը հաւանաբար նախկին Մըշկեղ, Մըջկեղ, Միջկեղ անունով գիւղը պիտի լինի Բիթլիսի Նահանգի Մասունի Գաւառի Փսանք Գաւառակում, որտեղի 900 հայ բնակչից, ըստ 1916 Օգոստոսի 16ի Մտեփան Յարութիւնեանի վկայութեան, ջարդերից փրկուել եւ Կովկաս է անցել 31 մարդ (*Հայոց Ցեղասպանութիւնը, էջ 287-288*): Ըստ Պետոյեանի, սակայն, Մըջկեղում մինչեւ Ցեղասպանութիւնն ապրում էին միայն 409 հայեր (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն, էջ 9*): Մըշկեղ գիւղից վերապրածների սերունդներ կան Հայաստանի Հանրապետութեան Թալիշի Շրջանի Աշնակ գիւղում (նրանց ընտանեկան յիշողութիւնների մասին տե՛ս՝ *Խօսելով Միմեանց Հետ. Անձնական Յիշողութիւններ Անցեալի Մասին Հայաստանում եւ Թուրքիայում* գրքում, Բոնն, Գերմանիա, Հրատ. Գերմանիայի Ժողովրդական Բարձրագոյն Դպրոցների Միութեան Միջազգային Համագործակցութեան Ինստ., 2010, էջ 98):

⁹⁶ Ջամալա Գիւղը Պետոյեանի կողմից Բիթլիսի Նահանգի Մասունի Գաւառի Փսանք Գաւառակի Ջմալենք անունով յիշուած գիւղն է, որտեղ կար քսան հայ տուն (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն, էջ 10*):

⁹⁷ Կոնց գիւղի մասին տեղեկութիւն չգտանք: Չեմ բացառում, որ այն կարող է լինել Մասունի Հազգո-Խաբլըզդի Գաւառակի Կոդ գիւղը, որտեղ, ըստ Պետոյեանի, մինչեւ Ցեղասպանութիւնն ապրում էր 200 հայ (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն, էջ 11*):

⁹⁸ Նշտլիխ Գիւղի մասին տեղեկութիւն չգտանք:

⁹⁹ Չթիսիխ Գիւղի մասին տեղեկութիւն չգտանք:

¹⁰⁰ Տաւանգ - Թաթանց գիւղն է Բիթլիսի Նահանգի Մասունի Գաւառի Փսանք Գաւառակում, որի հայ բնակչութեան ջարդերի մասին տեղեկութիւն կայ Մասունի Գեարմաւ Գիւղի բնակիչ Մարտիրոս Համագասպեան Թումասեանի պատմածում: Ըստ նրան՝ Թաթանցն ունեցել է 40 տուն (*Հայոց Ցեղասպանութիւնը, էջ 25*), չնայած Պետոյեանի տեղեկութիւններով այս գիւղում կար ընդամենը ութ տուն (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն, էջ 10*):

¹⁰¹ Աւելի հաւանական է թուում, որ պատմողի կողմից Բընուինց անունով յիշատակուող գիւղը Բիթլիսի Նահանգի Մոսկւանի Գաւառակի Բլոկանք, նաև Պլոկանք, Բալոյենք/Բելոյենք անունով յայտնի գիւղը պէտք է լինի, որտեղից ջարդերից «ընդամենը ազատուած են վեց անձ» (*Հայոց Ցեղասպանութիւնը, էջ 285*): Չի բացառում նաեւ, որ այն լինի Մասունի Փսանք Գաւառի Բուի գիւղը որը Պետոյեանը յիշում է Ջմալենք եւ Թաթանք գիւղերի շարքում (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն, էջ 10*):

- ¹⁰² Մարթինգ, Մերթինգ, Միրթինգ, Մըրթինգ ձևերով որևէ գիտ/բնակատեղի չգտանք, սակայն Մասունի Փասնք Գաւառակում կար Մարեկան գիտ/Ջմալենք, Բուի եւ Թաթանք գիտերի հարեւանութեամբ (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 10):
- ¹⁰³ Արփի - Մօտկանի շրջանի գիտերից, մինչեւ Տեղասպանութիւնն ունէր հարիւր տուն հայ բնակչութիւն, շէն եւ կամարակապ եկեղեցի (Պետոյեան, *Մասունի եւ Տարօնի*, էջ 60. նաեւ Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 12): Արփի գիտից փրկուածների սերունդներ են ապրում ՀՀ Թալինի Շրջանի Շղարշիկ գիտում: Արփիում մինչեւ այսօր հայախօսութիւնը պահպանուել է (տե՛ս «Մեր Տունը Քանդուած էր» *Խօսելով Միմեանց Հետ. Անձնական Յիշողութիւններ Անցեալի Մասին Հայաստանում եւ Թուրքիայում*, էջ 83-92):
- ¹⁰⁴ Շնուղ - Եթէ իմ բանասացի յիշատակած Շնուղ Գիւղը Խութ-Բոնաշէնի Շնիստ գիւղը չէ, ապա այս գիւղի մասին որեւէ այլ տեղեկութիւն չգտալ:
- ¹⁰⁵ Պուզնուտ - Բիթլիսի Մօտկանի Գաւառակի գիտերից է, Արփի լեռնային գիտի ստորոտում: Ըստ Պետոյեանի, գիւղը յայտնի էր Բույնուտ անունով, իսկ «Մշոյ առաջնորդարանի ցուցակում Բոկնուտ է գրուած»: Ունեցել է 30 տուն հայեր (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 12): Գիւղը Պուզնուտ անունով են յիշում նաեւ վերապրածները, որոնց սերունդներից կան ՀՀ Թալինի Շրջանում («Մեր Տունը Քանդուած էր», էջ 83-92):
- ¹⁰⁶ 1916 Օգոստոսի 16ին Մասունից փրկուած փախստական հայերի վկայութեամբ ջարդերի ժամանակ Մասունի Փասնաք Գաւառի Փշուտ Գիւղում ապրում էին 12 տուն հայեր՝ 150 մարդ: Փրկուածների մասին ոչինչ չի յաջողուել պարզել (*Հայոց Տեղասպանութիւնը*, էջ 288):
- ¹⁰⁷ Մշոյ Մոզոնք, Մուզոնք, Մոկունք գիւղի ջարդերի մասին տեղեկութիւններ կան Գրիգոր Քահանայ Տէր-Գրիգորեանի՝ Մշոյ դաշտի եւ Մասունի կոտորածների մասին 1917 Յունուարի 25ին կազմած տեղեկագրում (*Հայոց Տեղասպանութիւնը*, էջ 16, 19):
- ¹⁰⁸ Փոշուտ - Փշուտ. գիւղում քրիստոնէայ հայերի մասին է խօսում նաեւ «Հայ-լար» պատումը՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԳ*, էջ 427-439): Մակայն գիւղում Տեղասպանութիւնից յետոյ ապրող քրիստոնէայ հայերի մասին այս տեղեկութիւնը յայտնի չի դարձնում, արդէօք նրանք Փշուտի նախկին բնակիչներ էին, թէ՛ այլ գիւղերից յետագայում Փշուտ հաստատուածներ:
- ¹⁰⁹ Հարցս տրուած էր հասկանալու համար, թէ արդէօք իսլամացած հայերի այս խումբը որեւէ շփում ունէր Մասունի հարեւան գիւղերում մնացած որոշ քրիստոնէայ հայերի հետ, ովքեր առնուազն մինչեւ 1970ականները շարունակում էին նշել Վարդավառի տօնը:
- ¹¹⁰ «Վարդավառ» տօնի անունը Մասունում քրիստոնէայ մնացած հայերը գիտէին եւ նշում էին այդ տօնը: Քիչ հաւանական է, որ Գոմքի կիսաարաքացած հայերը Մասունի այլ գիւղերում պահպանուած քրիստոնէայ հայերի հետ շփուելու դէպքում Վարդավառը «սուրբ նահատակի» անուն համարէին կամ այդպիսի բացատրութիւն լսած լինէին:
- ¹¹¹ Արամ Աթէշեան - Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղապահ:
- ¹¹² Գրիգոր Աղապալօղլու՝ Կոստանդնուպոլսի հայ աւետարանական պատուելի:

